

TĚLO, GENDER, JAZYK ANEB BÝT ČI NEBÝT GENTLEMAN?

Mgr. Petr VAŠÁT
Katedra antropologie FF ZČU

„Jednou ze základních tužeb lidského ducha, usilujícího pochopit, ovládnout a měnit svět, je objevit nějaký řád.“ (Flusser 2005:7)

Jak praví výše uvedený citát, člověk skutečně potřebuje ke své existenci jistou formu řádu, díky němuž se orientuje v jinak dosti chaotické spleti podnětů, zvané okolní svět či „realita“. Ať již jde o procesy *fixační* a *koordinační*, o kterých hovoří Flusser (2000:7), nebo to jsou antropologům dobře známé *modely pro realitu* a *modely reality*, o nichž píše Geertz (2000:109-111), stále jde jen o tentýž rozdílně konceptualizovaný princip produkování a re-produkování řádu.

Smyslem této eseje je pak kontemplace nad aspektem řádu, jehož projevem je přisuzování ne-dominantní, nekompetentní, nepatřičné a nebo zkrátka jen nižší úlohy ženám a *sensu lato* ženským aspektů tohoto řádu vůbec. Chtěl bych se zevrubně zamyslet nad tímto „problémem“, který, jak se domnívám/e, je dosti úzce provázán s jazykem v nejobecnějším pojetí (viz Flusser 2005, Foucault 2000, Winch 2004 a další), a na příkladu sociální konstrukce (a performace) ženského těla toto transparentně ukázat. To vše s vědomím procesů, jež jsou typickými atributy moderní (či post-moderní) společnosti – ke které tato práce primárně referuje – tak jak jsou různými autory popsány: např. zproblematizování legitimacy vědy u Lyotarda (1993), maskování *vitální reality* u Baudrillarda (2001) či změna osobnostních vzorců u Baumana (2002) apod.

„Kolik jazyků znáš, tolikrát jsi člověkem“.

Známé jest toto pořekadlo a jsem přesvědčen, že se s ním v dobách svého dětství každý setkal mnohokrát. Ač se na první pohled/poslech může jevit jakožto vágní, nic neříkající či patetické, je nutné přiznat mu značný explanační a pro naši úvahu hodnotný potenciál. Podle Flussera (2005), navazujícího na zkoumání Wittgensteinovo na jedné straně a Heideggerovo na straně druhé, totiž větší část smyslového poznání nabýváme skrze zrak a sluch, a protože ona „*surová smyslová data*“ člověk uchopuje svým *intelektem*, operuje s nimi už od samého počátku pomocí jazyka. Flusser (2005:169-168) shrnuje svou analýzu jazyka tvrzením: „*Není skutečnosti mimo jazyk.*“ nebo jinde: „*Jazyk, tj. soubor všech symbolických systémů, je ve svém celku totožný se souborem všeho, co uchopujeme a chápeme, tj. skutečnosti.*“ Podobně se vyjadřuje i jiný následovník myšlení Wittgensteinova Peter Winch (2004:119), když píše, že: „... *jazyk a sociální vztahy jsou jen dvě strany téže mince.*“ Winch se však také zamýšlí nad podobou nejazykového myšlení (či chování), nazývaného *nediskursivní ideje*, a dochází k závěru, že nejazykové činnosti, které lidé vykonávají, jsou v konečném důsledku natolik spojené s činnostmi jazykovými, že „...*se zdá být nezbytné pokládat je za analogické.*“

Jak jsme již nastínil, Flusser se svou analýzou snaží poukázat na dialektický vztah mezi jazykem a strukturou světa, resp. ukázat, že naše vnímání reality je přímo závislé na jazyku, který jsme si během socializace osvojili, a ve kterém se naše myšlení realizuje. Kultura je pak pro něj „*zvnějšněný pozůstatek jazykové aktivity*“. Takto představená koncepce

v „nás“ (antropoloziích) musí nutně vyvolat – pokud ne přímo zřejmý, pak alespoň matný či subtilní – pocit známosti. Myšlenky lze totiž připodobnit ke „známým“ *thesím* Sapir – Whorfovým, totiž že: „1) *Veškeré myšlení „je jazykové“*, 2) *Každý jazyk vytváří specifickou „vizi světa“*, 3) *Jednotlivé obrazy reality, konstruované různými jazyky, se vzájemně liší.*“ (in: Budil 2003:294)

„Neobyčejná síla mužského pojetí sociálního světa pramení z toho, že se v něm kumulují a koncentrují dvě operace: že totiž legitimizuje vztah nadvlády tím, že z něho činí součást logické přirozenosti, jež sama je přitom naturalizována sociální konstrukcí.“ (Bourdieu 2000:24)

Jak jsem naznačil již v úvodu a jak je patrné z citátu výše, řád „našeho“ (míním tím „euro-amerického“, „moderního“, „západního“ apod.) světa je založen na asymetrickém postavení **žen** a **mužů**. Muži jsou považováni za „pány tvorstva“ a ztotožňováni z vlastnostmi, jako jsou: dominance, síla, racionalita apod. Naproti tomu ženy jsou považované za podřízené a jsou jim pak přisuzovány vlastnosti jako: nedominance (submisivnost), slabost, citlivost apod. S tímto asymetrickým či hierarchickým dělením je spojena celá řada asociací a kategorií, které nám dnes a denně napomáhají v orientaci ve světě a u kterých si již člověk není vědom jejich zcela arbitrárního, a tedy konvenčního původu. Stále se opakující sociální konstrukcí jsou ony nevědomé struktury myšlení „otisknuty“ v **tělech** lidí a jejich „postupnou“ naturalizací se zajišťuje jejich přetrvávání a fungování generací po generaci (Bourdieu 2000:24).

Právě zde je pak zdroj mechanismů, jako jsou např. diskriminace žen na trhu práce nebo diskriminace na poli vzdělávacího systému. Ve všech sférách lidského života totiž tkají sítě ona komplexní kognitivní schémata, založená na základní binomické opozici: muž a žena, resp. *mužské* a *ženské* pohlaví.

„...:dokonce i když se neuchylují k násilným či krvavým trestům, dokonce i když užívají „mírné“ metody, jež jen uzavírají nebo napravují, jde vždy právě o tělo – tělo a jeho hnací síly, jejich užitečnost a jejich poslušnost, jejich rozdělení a jejich podřízení.“ (Foucault 2000:59)

Foucault (2000), zabývající se tělesností v kontextu trestání a napravování (a výchovy), pohlížel na tělo jako na „*pohroužené do pole politického*“. Jinými slovy: ovládané vztahy moci. Moc je Foucaultem (2000:61) chápána jako určitá strategie nebo soubor taktik, jak dosáhnout určitého cíle; nikoliv její přivlastnění, nýbrž manévrování s ní nese ovoce úspěchu. Takové pojetí moci však nutně předpokládá i specifickou konceptualizaci těla a tou je Foucaultova konceptualizace těla jakožto **povrchu** (srov. také Deleuzovo a Guattariho (1972) pojetí „*těla bez orgánů*“). Pro Foucaulta je tělo povrchem pro zápisy, nebo jinými slovy: „...*převádí diskursivní požadavky do reality.*“ (Nohejl 2007:133) Toto tělo je mocí/věděním manipulováno, disciplinarizováno a tedy ovládáno, aniž by si toho bylo v mnohých případech samo vědomo. Jedná se v mnohých aspektech o přístup diametrálně odlišný od dikce Bourdieuvské, jež zdůrazňuje nadvládu symbolickou, nicméně v soudobých společnostech plných pultů panenek Barbie, anorektických modelek, televizních reklam vnucujících kosmetické přípravky a vůbec mnoha diskursů předepisujících striktně podobu, chápání a vnímání těla se nelze toliko Foucaultovské v jistém smyslu reifikaci těla bránit. Nedávno zesnulý kritik „západní“ civilizace Baudrillard (2001:48-49) v trochu odlišné perspektivě poznamenal, že člověk se stává artefaktem světa *virtuálního*, tak jako jsou fosilní pozůstatky artefakty světů minulých – jsem přesvědčen, že tato analogie je více než na místě.

Známe-li nyní Foucaultovo stanovisko, vyvstanou nám lépe důsledky jednoho z komunikačních aktů, tak jak ho chápal Levi-Strauss, totiž směny žen (manželek), a pomůže nám pak také lépe pochopit jeho funkci při utváření genderových identit podle Judith Butler.

Levi-Strauss rozlišoval tři typy směn. Vedle směny (nebo spíše způsobu komunikace, jak by možná poznamenal) věcí a informací jsou to právě ženy, které jsou směřovány v rámci příbuzenských systémů. Jazyk, který označoval jako „jev společenský“ (Levi-Strauss 2006:62) připodobňoval k systému příbuzenství a v určitém smyslu tak pojímal ženu (a její tělo) jakožto znak, stejně jako je slovo známkou jazyka. Ač Bourdieu (2000:41-43) vyčítá Levi-Straussovi, že opomenul zahrnout do své analýzy aspekt symbolického kapitálu, čímž je řečeno přesně: „*zatemňující tím politickou dimenzi sňatkové transakce*“, lze i přesto podle mého názoru skrze Levi-Straussovo sémiologické pojetí ostentativně demonstrovat mocenské **strategie** manipulace se ženským tělem v rámci alianční příbuzenské směny mezi klany, rody apod. ve společnostech „tradičních“, ne-moderních či preliterárních a spatřit jisté analogie (řečeno s Bourdieuem homologie) i v našich společnostech soudobých.

„*Vypadá to, jako by dělení podle pohlaví bylo “v řádu věcí”, tak jak se to říká o něčem, co je normální, přirozené, a tedy nevyhnutelné: existuje objektivně ve všech věcech (například v domě, jehož části jsou “sexualizované”), v celém sociálním světě, a zároveň se ztělesňuje v tělech, v habitusech aktérů, kde funguje formou systémů schémat vnímání, myšlení a jednání.*“ (Bourdieu 2000:12)

Ono dělení mezi maskulinem a femininem stojí tedy na počátku všech našich poznávacích struktur. Tato opozice, ačkoliv se zdá sebevíc přirozenější a původnější, je ve skutečnosti jen sociální konstrukce, založená na anatomickém rozdílu mezi mužem a ženou. Dělení podle pohlaví na rody je tedy sociální konstrukcí předávanou generací za generací, přičemž hlavními institucemi, fungujícími zde jako mediátor, jsou pak: *škola, církev a rodina* (Bourdieu 2000:13; domnívám se, že není zcela od věci zmínit zde i média). Ti nám v období našeho dětství poskytují kategorie dělení a kognitivní schémata, která nás doprovázejí po celý život a která sehrávají svou roli neměnných pravd.

Připomněl bych nyní, že přímo klíčovou úlohu zde pak plní *jazyk*. Ten, jak jsme si řekli na začátku, je totožný s celkem skutečnosti, tím pádem onu skutečnost jak tvoří, tak svým způsobem reprodukuje stále dokola. Bourdieu (2000:11) uvádí několik, jak říká, „homologických“ opozic, které vyvstaly právě z oné základní opozice *muž/žena*: „...-*nahoře/dole, nad/pod, před/za, vpravo/vlevo, rovný/křivý, suchý/mokrý, tvrdý/měkký, ostrý/mdlý, jasný/temný, venku (na veřejnosti)/uvnitř (doma) atd. – jež podle některých názorů odpovídají pohybům těla (nahoře/dole-stoupat/sestupovat, venku/uvnitř-vycházet/vcházet),...*“ V tomto ohledu, i když je mužský rod považován za dominantní, je z pohledu jazyka líčen jako něco neutrálního, jako něco, co bylo řečeno několikrát, jakoby bezděčně. Ten ženský je pak proti tomu jasně vymezen a zatížen. (Bourdieu 200:12) Důkazem toho budiž například anglické slovo *man*, které představuje označení pro obecné lidství – tzn. muže a ženy zároveň – užito je nicméně pojmu pro označení muže, přičemž označení ženy *wo-man* je jeho příznakovou kategorií a významovou opozicí pojmu *muž* (Hastrup 1978:54).

Sociální svět tedy konstruuje tělo jako sexualizovanou skutečnost a tudíž jako nositele sexualizujících principů *vidění a vnímání* světa (Bourdieu 2000:13). Ženám jsou připisovány určité esenciální vlastnosti, které jsou zároveň od nich také očekávány. Ženské tělo je již odmala formováno (a nejinak je tomu u mužů, avšak jiným způsobem) sociálními mechanismy *sociálních podmínek* a *sociálního prostoru* (Bourdieu 2000:60). Konceptualizované představy ženského těla jsou na ženách požadovány a zároveň aplikovány. Vlastnosti jako přístupnost, usměvavost, zdrženlivost, poddanost, přirozenost, nevtíravost

nebo sympatičnost jsou ženám otiskovány do těl již od útlého věku. Stejně tak tomu je i s obecnou (sociálně požadovanou) představou o konkrétní fyzické (výška, váha, objem apod.) podobě jejich těla (která se ne vždy kryje s jejich podobou zakoušenou či praktickou), jež je také ženiným nejbližším okolím „vštěpována“ do jejího nevědomí, a tak v jistém smyslu žena „...existuje především skrze – a pro – pohled těch druhých, neboli jako přístupná, přitažlivá disponibilní věc.“ (Bourdieu 2000:61, zvýraznění P.V.) Ženské bytí je bytím – viděným, jak píše Bourdieu (2000:61), a staví ženu do permanentní fyzické nejistoty. Ardener (1973, in: Hastrup 1978:55) zavádí specifický pojem *femineita* (femineity) pro „aspekty sebe-identifikace na hlubinné strukturální úrovni“ ženy, jako významového protikladu k feminitě (feminity), jež je podle ní pouhým odvozením sekundárních sexuálních charakteristik – zkrátka všech výše zmíněných charakteristik s ohledem na dominanci mužů.

Trochu zobecněně tak lze prohlásit, že na fyzické podobě těla ženy, stejně tak i na „*esenciálních vlastnostech*“ jejího těla, se podílí celá společenská struktura – jak by řekl Bourdieu, řízená *vztahy nadvlády*, neboli vztahem ne/dominance; a podíl jazyka na této skutečnosti budiž demonstrován větami: „*to se pro děvče nehodí*“ a „*to u chlapce nehraje roli*“ (Bourdieu 2000:59) jakožto příklady performativních výpovědí *par excellence* (viz Doubravová 2002:98-110, zvláště pak Austin 2000).

„*Hlavní role uchovávání mužské nadvlády a mužského pohledu připadá nepochybně rodině; zkušenost dělby práce podle pohlaví a legitimní, zákonem garantovaná a do jazyka vepsaná představa o ní se právě v rodině vnucuje velice záhy.*“ (Bourdieu 2000:78)

Zmínil-li jsem se výše o tom, že „konceptualizované představy ženského těla“ jsou **aplikovány**, neřekl jsem nyní příklady performativních výpovědí nic odlišného. Ba naopak. Odmyslíme-li si nyní Bourdieuovi kognitivní struktury, je právě nyní ten pravý čas zevrubně představit autorku performativity genderu Judith Butler. Butler (2007), hlásící se právě k odkazu M. Foucaulta a jeho diskursu a k perlokučním výrazům Austinovým, je názoru, že je to diskurs vyjadřovaný a konstituovaný jazykem, co vytváří genderové identity samotné, a protože je Foucaultem tělo, jak jsme si řekli, nahlíženo jako povrch, je i právě toto tělo konstitutivním nositelem rodové identity. Nohejl (2007:205), líčící myšlení Butler, k tomu poznamenává: „*Jazyk vytváří realitu tím, že vypovídá o diskursu.*“ Tudíž dovedeme-li náš exkurs do konce: jazyk je tím, co konstruuje (performuje) strukturu ne/dominance.

Ano, jak známo, je nezpochybnitelnou pravdou, že systém „distinkcí“ a rolí, podle nichž jednáme po celý život, nabýváme od svých rodičů v útlém dětství. Již v mládí se učíme, že muži chodí do práce a ženy jsou v domácnosti (je nutné toto nebrat doslovně – je zřejmé, že situace je v současné době již odlišná), že muži vynáší koš s odpadky a ženy umývají nádobí nebo že muži řídí automobil a ženy naproti tomu kočárek.

Nedávný „konstruktivistický“ obrat v sociálních vědách nás všechny vede k zamyšlení nad řádem tak jak ho známe. Mnoho lidí se k tomuto specifickému pohledu na svět vědomě či nevědomě přiklonilo. To samozřejmě rozproudilo vlnu debat i na poli genderové problematiky a dospělo se k zjištění, že diskriminace žen na trhu práce není ničím přirozeným a tudíž je nutno tuto skutečnost, založenou na „falešném“ přesvědčení mužské dominance, změnit.

Bourdieu (2000:106) píše, že jediné politická aktivita, která opravdu počítá se všemi aspekty nadvlády – tedy nebude jenom žádat úlevy a práva, nýbrž zohlední i principy předávání a šíření nadvlády – bude možná v budoucnu s to s ní skoncovat.

Nebo jednodušeji a trochu z odlišného hlediska – jak píše Geertz (2000:165-193) v textu o pohrbu jakožto příkladu sociální změny na Jávě (který se mi jeví částečně jako analogický): je třeba rozlišovat tři roviny sociálního jednání, a to systémy: *sociální*,

osobnostní a kulturní; stejně jak spočívá problém Geertzova pohřbu v napětí mezi kulturním a sociálním aspektem (resp. v jejich situační nekorespondenci), a je tak třeba docílit jejich shody, je i na poli genderových vztahů nutné nalézt „stejnou“ konstelaci. Myslím si, že i když se v kulturním systému objeví nová idea „falešnosti“ *dominance*, není schopná se ve společnosti zcela rozšířit a usadit, protože jí je bráněno právě oním systémem sociálním, neboli sociální strukturou, a pokud budou její uzly a vazby mezi nimi stále postaveny na základech kognitivního schématu ne/*dominance*, není možné změny docílit.

„*Tak budeš přece gentleman...?*“

Závěrečnými odstavci své eseje bych rád věnoval pozornost situacím a podnětům tzv. „ze života“, které mi byly obsedantním zdrojem a důvodem sepsání eseje na toto téma. Bourdieu (2000:63), z něhož jsem převážně čerpal, píše: „*Ve struktuře vztahu nadvlády jsou pod tlakem obě strany, tedy i ti, kdo vládnu.*“

Nemá tím dozajista na mysli např. „pouhé“ *hyperreálné* konstruování maskulinity, které popisuje např. Řeháčková (2006) na příkladu časopisů životního stylu pro muže a dané konsekvence, které tím pro některé z „nás“ mohou vyvstat, nýbrž všechny ty situace „*běžné denní reality*“, kdy je muž povinen jednat způsobem, jenž je zkrátka **normální**. Myslím tím všechny odnošené tašky, odřízené služební cesty a vůbec všechny ty formy „pomoci“ či usnadnění činnosti ženám, kterých se v rámci našich kulturních norem všichni účastníme. Samozřejmě, že se jedná o pozitivní akty, kterých je oproti těm negativním, typu různých urážlivých jednání směřovaných v soudobých společnostech k ženám, poskrovnu. Nicméně je třeba si uvědomit, že i právě tyto pozitivní akty jsou založeny na kognitivních schématech a v konečném důsledku tedy i na binomické opozici muž/žena, čímž ono imanentní hierarchické uspořádání jen stvrzují a v mnohých případech svou naturalizovanou povahou také legitimizují.

Nedávno jsem se dostal do sporu kvůli záchodovému prkýnku, které jsem po použití toalety nechal „nahore“. Dostalo se mi přednášky, že jsem to já (muž), kdo prkýnko zvedá, a tudíž ho já musím umístit do původního stavu, tzn. „dolů“. Jenže co/kde je jeho původní stav? Stejně tak přeci jeho původní místo může být i „nahore“. Reakce na snahu vysvětlit mé stanovisko mě překvapila: „*Je přece normální, že „chlapi“ dávají vždy prkýnko „dolů“, a ne naopak.*“ Podíval jsem se „pro jistotu“ na internet, v jakém stavu jsou záchody inzerovány samotnými výrobci. S podivem jsem zjistil, že jsou nejčastěji v celkově sklopené podobě. Jsem si jistý, je to muž, který se v tomto ohledu „dobrovolně“ přizpůsobuje. Na tom by nebylo opět nic špatného, kdyby tím také opět s největší pravděpodobností nekonstruoval (neperformoval) onu strukturu nadvlády. Nelze proto v tomto momentě jinak, než připustit si subtilní myšlenku, totiž zda není náhodou ten správný čas, odpovědět na výše zmíněnou otázku (resp. normativní výpověď) jednoduše: „*(bohužel) gentleman už nebude...*“, ne však z tzv. chlapské ješitnosti, jak by toto jednání mohlo být pojímáno, ale naopak z osobní zodpovědnosti a snahy situaci změnit.

Literatura:

- Austin, John L. 2000. *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
Baudrillard, J. 2001. *Dokonalý zločin*. Praha: Periplum.
Bauman, Z. 2002. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.
Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
Budil, Ivo T. 2003. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.

- Butler, J. 2007. *Gender Trouble*. New York and London: Routledge.
- Doubravová, J. 2002. *Sémiotika v teorii a praxi*. Praha: Portál.
- Flusser, V. 2005. *Jazyk a skutečnost*. Praha: Triáda.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Geertz, C. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: SLON.
- Hastrup, K. 1978. Semantics of Biology: Virginity. *Journal of the Anthropological Society of Oxford*. 6 (1): 49-65.
- Levi-Strauss, C. 2006. *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.
- Liotard, J.F. 1993. *O Postmodernismu*, Praha.
- Nohejl, M. 2007. *Jednání, diskurs, kritika. Myslet společnost*. Praha: SLON.
- Řeháčková, D. 2006. Konstruování maskulinity v časopisech životního stylu pro muže. *Sociologický časopis*. 2: 291-305.
- Winch, P. 2004. *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: CDK.